

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра всесвітньої історії

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: «Виникнення жєбручих орденів францисканців та домініканців»

«The emergency of the Franciscan and Dominican»

Виконав: студент денної форми навчання

спеціальності 032 Історія та археологія

Шершун Олесь Юрійович

Керівник к.і.н., доц. Немченко І. В.

Рецензент к.і.н., доц. Синявська О. О.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2022 р.

Захищено на засіданні ЕК № __

протокол №__ від _____ 2022 р.

Оцінка _____

Завідувач кафедри

_____ Гребцова І. С.

Голова ЕК

Одеса – 2022

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Аналіз джерел та літератури.....	4
Розділ 2. Виникнення ордену францисканців та його еволюція протягом XIII століття.....	12
Розділ 3. Виникнення ордену домініканців та його діяльність.....	21
Висновки	29
Список джерел та літератури.....	32

Вступ

XII-XIII століття стали важливим періодом в історії католицької Жебручі чернечі ордени домініканців та францисканців мали великий вплив на середньовічне християнське суспільство. Утворені у часи, коли католицька церква перебувала у моральному розладі, вони поступово, з плином часу, доволі сильно змінили як ставлення простого народу до церкви, так і ставлення певної кількості священнослужителів до своєї справи. З цих орденів виходили визначні діячі у сферах культури, науки та філософії, які суттєво вплинули на середньовічну та ренесансну Європу.

церкви. У цей час Римські папи набули, напевно, найбільшого впливу та влади, їм підкорювалися правителі, а церква все більше впливала на життя людей. З іншого боку, цей час був і не простий для церкви. Єресі виникали та ширилися Європою, а духовництво ставало все більше корумпованим. В подальшому ці проблеми стануть лише серйознішими і від церкви будуть вимагатися рішучі дії. В цей час і починаються зароджуватися перші жебручі ордени. Вони стали чимось новим для структури церкви і змінили ставлення до неї багатьох верств населення. З часом кількість подібних орденів збільшувалась, як і кількість їх членів, а серед братів орденів з'являлося багато визначних діячів культури та науки.

У своїй основі орден святого Франциска та орден святого Домініка доволі сильно схожі, але у них є суттєві відмінності. Розуміння основних правил та установ цих орденів дасть розуміння того, чому саме вони стали популярними і стали притягувати до себе не лише звичайних людей, які були у пошуках свого місця у світі, але й визначних мислителів та діячів свого часу.

Не достатність досліджень даної тематики в українському середовищі створює додаткову актуальність роботи. Більшість робіт по тематиці є неперекладеними, а джерела в основному залишаються написаними лише мовою оригіналу, без перекладу на будь яку мову.

Мета роботи – дослідження виникнення жебручих орденів та їх діяльності в XIII.

Завдання:

- Дослідження джерел та літератури з теми
- Визначення умов та перебігу виникнення орденів францисканців та домініканців
- Дослідити діяльність орденів
- Дослідити основні відмінності між орденами
- Дослідити роль орденів

Об'єкт дослідження – ордени святого Франциска та святого Домініка

Предмет дослідження – виникнення та діяльність жебручих орденів францисканців та домініканців

Географічні рамки – територія західної та південної Європи

Хронологічні рамки – кінець XII – XIII століття

Структура роботи. Робота складається з трьох розділів. У першому розділі аналіз літератури та джерел по темі. Другий розділ присвячений виникненню та діяльності ордену францисканців. Третій присвячений виникненню та діяльності ордену домініканців.

Розділ 1

Аналіз джерел та літератури

Дослідження виникнення жебручих орденів потребує ретельного дослідження джерел та історіографії по даній темі. До джерел по темі потрібно ставитися з певним скептицизмом, намагаючись відокремити правдиву інформацію від видумок автора. Джерела та література допоможуть зрозуміти не лише перебіг та причини виникнення цих орденів, а й їх ідейні та структурні установи, які в деяких моментах дещо відрізнялися, або навіть були протилежними. Щоб краще зрозуміти причини цих відмінностей, потрібно вивчити та проаналізувати джерела та літературу про обидва ордена.

Історіографія по даній темі доволі велика, можна знайти літературу як сучасних зразків так і тексти вчених та богословів починаючи ще з XIX століття і до нашого часу. Автори, в основному, зосереджуються на особливостях релігійних християнських уявлень орденів, їх виникненню й біографіям їх основних діячів, але є також немало описів діяльності цих орденів. Опис та коментарі авторів про вчення та структури орденів допомагають краще зрозуміти відмінності між орденами, їх основні особливості. Біографії основних діячів та засновників орденів дають змогу зрозуміти фундаменти, на яких будувалися принципи діяльності та організації чернечих орденів францисканців та домініканців.

Зазвичай автори робіт зосереджується на якомусь одному ордені, не беручи до уваги інший, або ж навпаки досліджує відразу широкі теми. Загальна література, яка бере до уваги дослідження велику кількість орденів, або ж усю католицьку церкву, важлива не менше. Це допомагає побачити загальну картину тогочасних уявлень в церковному або світському середовищі,

християнських традицій, способів організації та функціонування різних чернечих орденів, не лише жебручих.

Література, присвячена ордену францисканців є більш чисельною. Автори зосереджуються на різних аспектах діяльності ордену, або ж описують певні окремі аспекти, як наприклад діяльність ордену, його вплив на середньовічну католицьку церкву, біографія окремих членів ордену.

До біографічних, наприклад, відноситься робота Гілберта Честертона «Святий Франциск Ассизький» [27], яка сфокусована на житті засновника ордену Франциска, а також описує важливі аспекти з його світогляду та початок зародження ордену. Автор у прекрасній літературній формі описує життя святого Франциска, формування ордену та основу світогляду Франциска. Текст складається з десяти глав, в яких автор наводить та надає характеристику подій життя святого Франциска. Також автор нерідко звертається до історичного контексту подій, щоб краще показати та виокремити орден францисканців з усього іншого християнського світу того часу.

Книга Е. Піменової [24] – сучасний приклад біографічної роботи. Авторка добре та детально описує усі аспекти життя Франциска Ассизького, використовуючи для цього різні джерела. Життя Франциска показане від самого народження і до смерті, при цьому аналізується його діяльність, світогляд та взаємодія з його братами та учнями. Авторка бере до уваги та намагається пояснити деякі з міфологічних сюжетів, які супроводжують особу Франциска. Також Е. Піменова описує основні положення віри Франциска, його взаємодію з церквою, Папою Римським, пише про відношення Франциска до католицької церкви.

«Життя святого Домініка» [22] добре описує Анрі Лакодер. Текст написаний ще у XIX столітті, але не втрачає актуальності, як твір для вивчення біографії святого Домініка. Анрі Лакодер і сам був богословом, тому дає гідну оцінку релігійним ідеям Домініка, процедури створення нового ордену та відносин Домініка з Папським престолом. Звісно те, що Анрі Лакодер був і сам наближений до Папи Римського і католицької церкви, він міг упускати деякі незручні епізоди з життя Домініка і його взаємодії з церквою. Також Лакодер написав « Мемуари про встановлення у Франції ордену братів-проповідників»[30]. У цьому тексті він описує створення ордену домініканців, те, яку користь вони приносили католицькій церкві і які функції почали виконувати. Також до уваги береться стан церкви в XIII-XIV століттях і порівнюється орден Домініка на початку його існування з станом ордену у час життя автора.

«Життя братів з ордену проповідників 1206-1259» [12] – це перекладений англійським священником-домініканцем Беде Джаретом текст книги написаної членами ордену Домініканців ще у XIII столітті. Автор сам дає оцінку устрою, організації та життя домініканців описуючи та надаючи текст легенд, пов'язаних з життям Домініка та інших відомих домініканців. Сам текст можна віднести до джерела, Беде Джаред лише надає певні коментарі, ніяк не змінюючи сам текст. У легендах розповідаються усі основні події пов'язані із заснуванням ордену, його організації та уставах, а також дається оцінка духовним та моральним ідеям самого Домініка та деяких основних братів ордену. Сам автор зазначає, що описані ним легенди дуже схожі за стилем з легендами із « Квіточок святого Франциска», хоч і не набули такої ж популярності. В цілому твір є одним з найкращих аналізів утворення та раннього існування ордену домініканців.

Важливим для вивчення теми є також література, яка стосується не конкретно жебручих орденів домініканців та францисканців, а загалом стану церкви у XII-XIV століттях, життя різних релігійних або культурних. Така література допомагає побачити повну картину і зрозуміти контекст часу, у який виникли ордени францисканців та домініканців.

А. Гаусрат [14] та В. Герье [15] – автори загальних робіт по темі релігійних діячів та реформаторів. Беручи до уваги велику частину церковних та духовних діячів та організацій, автори дають оцінку як загалом католицькій церкві, так і окремим її аспектам, діячам та подіям. Увагу автори приділяють також і орденам францисканців та домініканців. Надаючи інформацію про стан церкви загалом і описуючи біографію більшості основних релігійних діячів середньовічної християнської Європи, їх твори допомагають побачити повну картину стану церкви у період виникнення жебручих орденів. Робота Філіпа Шаффа «Історія християнської церкви. Том 5» [28] також є одною з найкращих робіт на загальну тематику. Текст зосереджений саме у часи моральних потрясінь у католицькій церкві і створенні перших чернечих орденів. Завдяки меншій хронології, автор має змогу більш детально розкрити певні події їх причини та результати. Ці автори вивчаючи та аналізуючи біографію та діяння певних окремих людей, події які виникали і впливали на церкву і релігію, дають свою, хоч суб'єктивну, але добре зважену оцінку становища Папського престолу, духовного життя та розвитку церкви.

Л. П. Карсавін [22] у своїй роботі описує загальні положення розвитку та становлення основних чернечих орденів у середні віки. Автор описує та аналізує основні етапи розвитку та становлення орденів і, звісно, бере до уваги орден францисканців. Автор розглядає питання з багатьох сторін та у багатьох аспектах. Це дозволяє зрозуміти той вплив і ті зміни, які принесли з собою

францисканці. Опис інших орденів допомагає зрозуміти основні відмінності францисканців і те, чим же вони були особливими на початку свого існування. В. Н. Садченко [25] більш детально описує саме положення Францисканського ордену. Авторка аналізує основні положення уставу ордену, а також його взаємодію з населенням міст.

Джерела з вивчення проблеми можна поділити на певні групи: особисті твори зачинателів або учасників орденів, тексти уставів орденів, тексти, написані не членами орденів, але такі, що стосуються їх діяльності. Найбільшу цінність мають тексти, створені безпосередньо членами ордену, так як вони найбільш ретельно описують всі аспекти внутрішнього устрою, відносини всередині та за межами орденів, філософію та релігійні уявлення ордену. Але в той же час, саме до цієї групи текстів потрібно ставитися з найбільшою обережністю, так як автори часто можуть перебільшувати свої, чи своїх побратимів досягнення, або ж надавати певним подія якогось містичного характеру, або ж навіть вигадувати певні епізоди. Не менш важливим джерелом для розуміння структури та розвитку орденів є їхні устами, які з плином часом змінювалися та доповнювалися, але потрібно брати до уваги лише їх середньовічні зразки.

Для вивчення ордену францисканців в основному використовується дві збірки текстів, які були написані на самому початку становлення цього ордену, а саме : «Квіточки святого Франциска Ассизького»[11] та повна збірка творів Франциска Ассизького у видавництві братів менших францисканців. « Квіточки святого Франциска Ассизького» це збірка біографічних творів про різні епізоди з життя Франциска і його учнів, яка складається з 53 глав. Ця збірка дає змогу зрозуміти основні положення та принципи віри Франциска, його світогляд, а також розповідає про його діяльність. Текст є основним у вивченні біографії та

світогляду Франциска і доволі точно передає деякі сюжети. З мінусів джерела можна визначити явну неправдивість деяких сюжетів записаних в основному учнями Франциска. Серед текстів часто зустрічаються надприродні та явно вигадані події, які не можна сприймати серйозно. Також тут не записані рані роки з життя Франциска, його молодість, а лише з початку його становлення як лідера ордену. Текст часто може бути сповнений поетичних елементів.

Будучи збіркою орденських та народних легенд, «Квіточки Святого Франциска» ніколи не розглядалися як цілком достовірне історичне джерело для дослідження біографії Святого. Однак цей документ проливає світло на походження та процес формування францисканської духовності.

Окрім, власне, життя Франциска у тексті також описуються події, що відбувалися з деякими членами ордену. Опис різних епізодів з життя найбільш наближених братів ордену зображують, як жили і як сприймали вчення Франциска його учні. Окрім різних локальних та малозначимих подій, які важливі тільки для показання світогляду членів ордену, у тексті також можна зустріти опис більш значимих подій. Наприклад виникнення жіночої гілки ордену, або початок місіонерської діяльності. Та все ж у тексті описаний лише ранній період існування ордену, ще за життя самого Франциска. В загалом, цей текст, можна назвати, одним з найбільш цінних джерел по темі, адже саме в тут найкраще зображено заснування, становлення та ідейні принципи. Багато з подій, описаних у даній збірці, є частково або ж повністю вигаданими, так як в них часто присутні певні містичні елементи, або ж якась «божественна дія», такі історії, часто, є чимось схожим на повчальні повісті. Інколи описані історії можуть мати деяку схожість з біблійськими сюжетами.

У повній збірці творів Франциска [1-10] зібрані твори, мета яких – це, в основному, висвітлення світогляду та ставлення Франциска до життя, людей, тварин та, найголовніше, віри. Святий Франциск отримав лише початкову освіту, проте це дало йому можливість читати і писати латиною, що підтверджується рукописами святого. Але все ж говорити мовою вчених представляло йому певну труднощі, тому більшість своїх творів він диктував братам, більш обізнаним латині.

Власноруч святим Франциском латинською мовою написано три твори: один лист — «Послання до брата Лева» [6], і дві молитви — «Любов до Бога» та «Благословення брата Лева». Інші ж - надиктовані святим Франциском. Стиль цих творів неоднорідний: в одних він цілком правильний і навіть елегантний, в інших, навпаки, невигадливий і дещо шорсткий, що пояснюється, мабуть, тим, що секретарями святому служили різні брати. У складанні деяких творів, крім секретаря, брали участь й інші особи, наприклад, брат Цезарій Співський, знавець Святого Письма, вставляв цитати з Біблії в так званий «Перший статут 1221 р.», а кардинал Гуголін, майбутній папа Григорій IX, редагував «Другий статут».

Важливим джерело для дослідження є устава й статут ордену, які визначають принципи організації та духовності ордену. Статут не затверджений буллою 1221 року званий часто також «Першим статутом» [2], є насправді другим, бо першим був документ 1209/1210 років, що, нажаль, не зберігся. Найбільш загальних положень, що становили зміст Статуту 1209/1210 рр., і навіть генеральних капітулів, скликаних до вирішення організаційних питань, було явно недостатньо. Цей Статут мало схожий на законодавчий документ із ясними та короткими розпорядженнями, швидше він нагадує один з текстів, написаних Франциском - «Умовляння».

«Статут, затверджений буллою» [1] затверджений папою Гонорієм III від 29 листопада 1223 року, має назву «Другого Статуту» або «Остаточного Статуту»; він і досі діє у ордені святого Франциска. Оригінал булли разом із текстом Статуту дійшов до наших днів і зберігається як реліквія у ризниці монастиря Сакро Конвенто в Ассізі.

Отже, можна зробити висновок, що дана тематика досліджується з різних сторін. Найбільш поширеним є загальне вивчення стану церкви, діяльності релігійних діячів того часу та їх впливу на європейську історію та філософію. Вивчення ж саме орденів є не таким поширеним, зазвичай автори більше зосереджуються на окремих діячах ордену, або їх засновниках. Джерела, які написані самими членами орденів, у свою чергу можуть містити вигадки та легенди, що їх менш об'єктивними. Дають джерела й інформацію про структуру орденів, але не часто висвітлюють їх діяльність.

У сучасній українській історіографії бракує досліджень присвячених виникненню перших жебручих орденів, і це актуалізує тему дипломної роботи.

Розділ 20

Виникнення ордену францисканців та його еволюція у XIII ст.

Проживаючи в епоху, коли католицька церква переживала неспокійні часи, Франциск зміг на власні очі спостерігати усі негативні чинники тодішнього духовенства. Він формував свій світогляд під впливом своїх постійних гулянок та марнотратства, поезії трубадурів, нахабності й зловживання своїм станом духовенства та загальної політичної ситуації в тодішній Італії. Франциску пощастило народитися у відносно заможній сім'ї та серед безлічі друзів і соратників, але врешті решт зрозумів, що це не приносить йому ніякого задоволення. Він відкинув усі матеріальні блага й присвятив своє життя служінню слову Господньому. Саме аскетичному способі життя та служінню Богу він вбачав сенс свого існування. Він хотів жити лише на милість небайдужих. Коли люди бачили відданість Франциска до своїх переконань, більшість вважали його божевільним, але й багато проймалися його ідеями та ставали його соратниками.

Святий Франциск Ассизький був людиною, яка своїми ідеями та поглядом на світ привертала до себе безліч людей, які шукали свого місця у світі чи намагалися наблизитися до «божественного». Так, часом виникнення братства можна вважати час, коли до Франциска приєднався його перший учень Бернард з Ассизі, але це ще зарано вважати орден. Майбутні члени ордену Францисканців почали приєднуватися до общини, ще до його офіційного визнання. Їх невелика община продовжувала активно рости, Франциск не називав своїх послідовників монахами, самі вони називали себе «меншими братами», що в подальшому і стало другою назвою – орден братів менших, або міноритів. Повноцінно діяти їх братство не могло, тому Франциск намагався вмовити Папу Інокентія III, щоб той офіційно затвердив їх, як орден. Одною з

вимого Папи була повна підпорядкованість ордену Римському престолу. Затвердження та надання дозволу діяльності їх братства відбулося у 1209 році. Франциск відразу вимагав від своїх послідовників дати три обітниці – бідність, цнотливість та послух. Його община відрізнялася від інших чернечих орденів. Франциск був проти монастирів, так як його непокоїла думка про настоятеля. Він побоювався, що велика духовна влада навіть самих добрих та найкращих людей перетворить на гордовитих та позбавить їх любові до духовного [15, с. 107-108].

Після отримання підтримки від папи Франциск разом із своїми братами прийняли активно проповідувати і почали швидко ставати відомими серед жителів міст та сіл, що знаходяться не далеко від Ассизі . Проповідували вони все ті ж ідеї доброти до всього живого, послух, службу богу, миру та покаяння. Проповіді Франциска, які почали збирати все більше людей після визнання його папою, були прості та доступні. В його проповідях не було нічого нового, але те як він її розповідав сильно відрізнялося від тодішніх офіційних священиків. Франциск швидко отримав підтримку серед бідної частини населення. Звичайні люди бачили, що Франциск набагато ближче до них і краще їх розуміє, ніж священики та богослови, які не могли так вміло спілкуватися з народом. Коли їх запитували з якого вони чернечого ордену вони часто відповідали: «ми грішники, які каються, родом з Ассизі» [18, с. 42-44].

«Менші брати» за задумом Франциска повинні були подорожувати світом і таким чином змішуватися з людьми. Чим більше ріс вплив і значення францисканської общини, тим більше Франциск піклувався, щоб нечестиві думки не проникали в свідомості його послідовників. Він строго заповідав їм ніколи не просити ніяких привілеїв у папства і не займати високих посад. Головним їх призначенням повинна бути апостольська проповідь Євангелія

неосвіченому народу. Франциск вимагав, щоб францисканські общини не мали навіть ніякого спільного майна, і щоб брати ніколи не мали ніяких земних турбот і не знали, що будуть їсти на наступний день. «Молитовники, церковне майно – все це знаходиться лише в їх тимчасовому використанні й зовсім не є їхньою власністю» [16, с. 86].

Під час своїх подорожей потрохи оформлювалися зв'язки францисканців з місцевим населенням, починали виникати перші притулки біля міст і населених пунктів. В таких притулках мінорити проводили ніч та поповнювали свої сили. Потрохи ці притулки перетворювались у заселені братами центри, що не відповідало початковій ідеї Францисканського ордену. Коли братство розрослося і виникла потреба в його організації, вся область, по якій подорожували францисканці, природним шляхом розбилися на мілкіші області, в яких проповідували брати, підвладні даному провінційному міністру. В таких провінціях тимчасові притулки перетворилися на повноцінні гуртожитки братства. Кількість таких жителів постійно збільшувалася, вони почали з'являтися в середині міст [20, с. 64].

Незабаром після повернення з Риму та утвердження ордену францисканців, святий Франциск утвердив жіночий відділ своєї общини в голові якої стояла свята Клара, донька багатого ассизького дворянина. Швидше за все вона була свідком проповідей Франциска та його конфліктів із сім'єю, тому і вирішила також стати послідовницею Франциска. Велике значення також мав відділ яких називали «мирян, що каються», або так званих «терціарії». Туди могли вступати як чоловіки так і жінки, зберігаючи своє майно, суспільне становище і залишаючись в шлюбі. Від них не вимагалось чернечого способу життя, а лише бути більше наближеним до ідеального християнина. Вони повинні були утримуватися від використання зброї, занадто світського життя,

але в усіх відношеннях устав цієї общини мирян допускав багато пом'якшень і винятків. В установі цієї общини видніється та ж ідея, на якій базується вся проповідь Франциска – бажання обернути весь світ до євангельського життя. За допомогою цієї общини його проповідь могла мати вплив на суспільство, упокорюючи зарозумілість багатих і задобрюючи бідних. Общини далеко розкинулись і за межі Італії [17, с. 119-120].

Свої проповіді францисканці вели не лише в Італії, а і по великій частині Європи, а інколи навіть за її межами. У Франциска з'явилася ідея проповідувати вчення Євангелія невірним. До нього така практика не була поширена. До того ж кількість францисканців у самій Італії вже так виросла, що їм самим не вистачало місця для проповідей. В результаті місіонерська діяльність стала одним з найважливіших завдань францисканців. Вони почали свої проповіді серед мусульман, і намагалися принести християнство на близький схід не за допомогою хрестоносців та зброї, а за допомогою миру та слова. Існує легенда за якою Франциску вдалося навернути у християнство султана Єгипту, але ніяких підтверджень цьому немає. Також францисканці одними з перших почали свою діяльність у Галицькому князівстві, після прийняття королем Данилом католицизму. Франциск не бажав проповідувати серед єретиків, тому що не хотів брати участі у різних богословських книжкових дискусіях [15, с. 107-109]. Так францисканців можна назвати засновниками ідеї місіонерства.

Також був розроблений окремий устав для ереміторіїв. «Ереміторій» означає пустеля, де ченці-самітники ведуть самотнє споглядальне життя. Час написання Статуту точно не встановлений, але, ймовірно, він був уже відомий у 1218 р. Святий Франциск написав цей статут, щоб передбачити для братів, які втомилися в роботі з догляду за прокаженими або в іншому якомусь служінні

світу, можливість відновити душевні сили, проводячи споглядальне молитовне життя. Хоча прагнення до усамітнення не становило сутність францисканського чернечого ідеалу, Франциск не заперечував необхідності споглядального життя, бачачи в ньому втіху для душі ченця, що нудьгувала по духовному світу.

Неофіційним центром та колискою ордену можна назвати храм в Порциункулі, у якому Франциск колись допомагав. Число францисканців постійно росло і їх потрібно було десь зупинятися. Францисканці часто зверталися з проханням надати їм якийсь притулок до різних єпископів, але ніхто не надавав їм такого. Переконати вдалося бенедиктського абата в Субазіо поступитися їм у вічне володіння часовню Божої Матері Порциункулі. Навіть Франциск був у захваті від такої вдачі і відразу разом з братами взялися за будівництво декількох будівель біля церкви. Близько десяти років цей храм задовольняв потреби францисканців. Цей притулок можна вважати як успіхом так і початком зміни в ордені, так як володіння над ним йшло у відріз відразу із двома основними правилами Франциска – відмова від будь-якої власності й зобов'язаність вести схожий на кочівний спосіб життя. В цьому ж храмі хоча би один раз на рік мали збиратися члени ордену. Під час зустрічі вони обговорювали свою діяльність та обмінювались враженнями від своїх подорожей. Незабаром такі збори прийняли характер генеральних капітулів на яких обговорювали статuti ордену і все, що стосувалося його діяльності. За життя Франциска на таких капітулах могло збиратися близько п'яти тисяч осіб, незабаром орден так розрісся, що на збори приходили лише делегати від окремих францисканських общин. Різні общини францисканців розповсюджувалися уже по більшій частині Європи і в 1215 році Папа Інокентій III на Латеранському соборі урочисто затвердив орден францисканців [20, с. 64-65]. Таким чинном можна визначити три дати, які можна назвати датою

заснування ордену францисканців, це 1208 рік, коли до святого Франциска почали прибувати перші учні і почало формуватися братство міноритів; 1209 рік, після зустрічі Франциска з Папою Римським і надання дозволу на діяльність братства і саме ця дата вважається датою заснування ордену; 1215 рік, коли був офіційно затверджений чернечий орден братів менших францисканців.

Франциску доводилося постійно боротися за збереження самостійності ордену і тієї його євангелістичної натури, яка була основою ордену. Тому Франциск неохоче погоджувався на те, щоб ордену були даровані Римом якісь привілеї. Він бачив в цих привілеях, яких так охоче добивалися усі інші ордена, лише обмеження та зміни в початковому характері ордену. Важко було боротися і з невдоволеними і в самому ордені. Серед членів ордену почало з'являтися багато освічених, в тому числі богослов'ю, людей, їм не подобалась надмірна простота уставу ордена і те, що Франциск упорно протидіяв будь-якому піднесенню ордену і його могутності. Франциск не дозволяв своїм братам займати будь-які духовні посади, вони не могли сподіватися ні на яке підвищення в церковній ієрархії і не могли мати ніякої власності, що не подобалось багатьом братам, яких можна назвати старим духівництвом.

Спроби змінити устав ордену відбулися ще за життя Франциска. Перша спробу відбулася, коли Франциск був у від'їзді проповідуючи невірним. Вікарії, яких він залишив замість себе в голові общини, майже відразу взяли за переробку уставу ордену. Вони змінили характер обітниць злиденності, ускладнивши його та збільшивши число постів і різних обрядів, яким Франциск не надавав ніякого значення. Заступники Франциска забажали уподібнитися всім іншим чернечим орденам і перевершити їх значення та впливовість. На захист започаткованих Франциском звичаїв стали самі брати [18, с. 124-125].

Та все ж, з часом, устав ордену змінився. З віком Франциск вже не був таким енергійним, крім того його братство так розрослося, що Франциск уже не міг управляти і слідкувати за ним один. Один з кардиналів переконав Франциска в необхідності вивести свій орден в рамки звичайного чернечого ордену і виробити на нього відповідний устав, на основі вже існуючих, освячених традиціями церкви. Франциск по своєму характеру не був здатен до енергійного протесту і, проповідуючи постійну покірність і смиренність, довів цю покірність і смиренність у себе самого до крайності.» «Він піддався впливу кардинала, який стверджував, що не погоджуючись з постановами церкви, Франциск здійснює непокору церкві. Кардиналу навіть вдалося вмовити Франциска, щоб той просив у папи назначити кардинала офіційним протектором ордену. З того часу почалося певне зменшення початкового духу францисканського ордену, він почав уподібнюватися іншим» [18, с. 79].

Після капітула 1221 року, на якому був прийнятий новий устав ордену, що вражав перш за все своїм розміром, еволюція ордену проходила з великою швидкістю. Встановлення ієрархії ордену повело за собою встановлення резиденції і монастирів, при яких було необхідним мати свої власні церкви. Папство сприяло всіма залежними від нього засобами такому перетворенню францисканської общини, так як в своєму новому вигляді францисканський орден міг бути дуже корисним римській курії отриманим ним впливом і репутацією. Але сам Франциск вже відійшов на задній план. Його в управлінні орденом замінив спочатку Петро Катанський, а після його смерті лідером став брат Ілля, прямий послідовник Франциска [28, с. 211-212]. Орден почав змінюватися у своїй суті. Під приводом служби, брати поступали до самих знатних осіб папського двору і ставали їх довіреними слугами, стаючи таким чином навіть вище багатьох інших.

Після відходу Франциска від справ орден поступово багатів та отримував все більше влади, до кінця XIII століття ордену налажело вже більше тисячі монастирів по усій Європі, в наслідок чого і в цей орден почали проникати вади, які до цього поглинули церкву – корупція, жадібність, бажання влади. Ті ж ченці, які намагалися й надалі слідувати уставам Франциска починали опинятися в меншості, а з часом навіть привернули до себе увагу інквізиції, вагому роль в якій відігравали домініканці. Такі францисканці називаються «спірітуали» або «обсерванти». Так першим відомим засудженим францисканцем став голова одної з общин спірітуалів в Лангедоці П'єр-Жан Ольє. Сталося це у розгар боротьби з катарами, тому, швидше за все, його прийняли за одного з альбігойців. Звинувачення проти нього були зняті, проте його праці все ж залишились забороненими. Проте, варто сказати, що були серед францисканців і ті, хто виступав за катарів. Один з учнів і перших послідовників Франциска Бернар Делісьє виступав на стороні катарів і активно критикував інквізицію. Пізніше його все ж оголосили єретиком [16, 163-166].

Орден францисканців можна назвати справжнім феноменом в католицькій церкві. Ті постулати, які були від самого початку запровадженні Франциском були незвичайними для тодішніх чернечих орденів. Незвичайна сутність ордену особливо сильно привертала увагу людей, які звикли бачити звичайні ордени з їхніми застарілими та, в деякому сенсі, далекими від духовного. Новий орден швидко збільшувався і постійно зберігати його початкові ідеї було неможливо. Можна сказати, що орден в середині розколовся на дві частини. Одна частина продовжувала слідувати вченню Франциска і вести спосіб життя, подібний до життя самого Франциска. Інша частина ж відійшла від початково вчення святого Франциска і жили подібно до тих священнослужителів, які зазвичай

лише відвертали від себе простих людей, вони не відмовлялися від власності та влади, а навпаки використовували своє становище для збагачення.

Розділ 3

Виникнення ордену домініканців та його діяльність

Життя молодого Домініка суттєво відрізнялося від життя Франциска. Домінік з раннього вік був залучений до богослов'я та релігійної діяльності, своє дитинство він провів у монастирях де проходив навчання. Після закінчення навчання він став служити при єпископі Осми, який справив великий вплив на життя та світогляд Домініка. Підкорювати душі людей йому вдавалося більше завдяки своїй обізнаності та ораторському мистецтву ніж завдяки великій духовності та погляду на спосіб життя духовенства. Святий Домінік до створення ордену встиг відвідати багато міст для вивчення богослов'я та виконання різних доручень. Так, при виконанні одного з них йому довелося відвідати Лангедок, де великої популярності набула єресь катарів. В Тулузі йому вдалося переконати одного з єретиків повернутися до католицької віри за допомогою свого красномовства та навченості. Саме до нього прийшла ідея створити орден для захисту церкви та проповіді серед язичників та єретиків.

Саме збільшення популярності єретичних учень можна назвати одною з причин виникнення ордену Проповідників, тобто домініканців. Катарі, які в цей період мали велику підтримку від населення та навіть еліт півдня Франції, в основному розповсюджували своє вчення завдяки полеміці. Вони критикували хиби Римської церкви та намагалися переконувати великі маси людей у правоті своїх ідей. Звичайні чернечі ордени хоч і намагалися боротися з єретиками і навіть мали певні успіхи, але вони нічого не могли протиставити розвинутій полеміці катарів. А тим часом, за умовами моменту, ідейна боротьба з ворогами церкви могла розраховувати на успіх лише у тому випадку, якщо вона буде вестись людьми апостольського життя. «Це зрозумів той, хто отримав хорошу

богословську освіту – іспанський канонік Домінік» [18, с. 134]. Каноніки займалися тим, що писали трактати, які мали спростовувати єретичні вчення і надавати поради захисникам церкви.

Одною з основних причин невдачі католицьких єпископів в поверненні людей до лону Римської церкви Домінік вважав саме спосіб життя, який був відвернутий від простих людей, та велике бажання збагатитися серед духовенства. Легати, направлені в Тулузу для боротьби з катарами, були неефективними, велика кількість їх слуг та дороге вбрання легатів справляли на катарів погане враження. Домінік дійшов висновку, що для переконання альбігойців проповідникам потрібно вести подібний до апостольського спосіб життя, щоб наблизитися до людей та до самих катарів. Можна сказати, що святий Домінік найефективнішим способом переконання катарів вважав їх же методи для навернення у свою єресь місцевих жителів та феодалів [22, с. 52-59]. Та більш важливим було ще одне його бачення боротьби з єрессю – винищення закоренілих єретиків та організація церковних судилищ, але ця ідея прийшла до нього не відразу. З часом це переросте у інквізицію, в якій одну з основних ролей буде відігравати саме орден домініканців.

Свою проповідницьку діяльність Домінік розпочав разом із єпископом Осми, з яким до цього довго подорожував і який сильно вплинув на уявлення Домініка щодо боротьби з єрессю. Саме за керівництва єпископа розпочалися перші проповіді на півдні Франції. Це була невелика група з підопічними єпископа, які прибули з Іспанії, свою діяльність вони вели апостольським способом і швидко досягли певних успіхів. У місті Караман, що не далеко від Тулузи, їх проповідь справила таке враження, що місцеві жителі прогнали проповідників катарів [22, с. 46]. Та для повного подолання єресі цього було замало, вона занадто сильно вклинилась в цій місцевості.

Ще одною з причин успіху катарів Домінік вважав те, що вони майже повністю контролювали виховання знатних жінок. Домінік хотів покінчити з цим і організував монастир для жінок в церкві Діви Марії в містечку Пруйле, що біля Піренейських гір. Дав дозвіл на створення монастиря єпископ Фулько з Тулузи. Домінік не міг довго залишитися в управлінні монастирем, отже керівником було призначено місцевого священика Гільйома Кларет. Цей монастир швидко набув популярності, а з часом його вихованки, вже після затвердження ордену Проповідників, стали основою для виникнення жіночої гілки ордену і отримали назву домініканок [22, с. 48]. Цей монастир – початок вклинювання домініканців у освіту. З часом багато їх представників займалися вихованням та освітою в інших монастирях, а також в університетах. Цим можна пояснити велику популярність домініканців серед інтелігенції та вчених .

Після смерті єпископа Осми їх проповідницька діяльність тимчасово припинилась, а Домінік повернувся в Іспанію для прощання з єпископом. На момент наступного прибуття до Ленгедока у Домініка вже було два учня, пізніше до нього приєдналося ще чотири, більшість з них були іспанцями, але й були ті хто захотів приєднатися після проповідей Домініка біля Тулузи. Орден ще не був затверджений, а незабаром в регіоні проповіді розпочались альбігойські війни. Своєю резиденцією Домінік обрав місто Фанжо [22, с. 94]. В самій війні з єретиками Домінік зі своїми учнями участі не приймав, адже вважав, що так він відійде від апостольського способу проповіді і втратить повагу та вплив на катарів, бо буде вважатися для них ворогом. Але при цьому йому активно допомагали єпископ Тулузький і граф Сімон де Монфор, який відіграв важливу роль у війні.

Офіційною назвою домініканців була «орден Проповідників», часто їх називали і просто домініканці. Ще одною їх доволі поширеною назвою були

«пси господні». Виникнення такої назви пов'язують з декількома причинами: перша пов'язана з грою слів, оскільки домініканець латиною пишеться як «dominicanes», що можна прочитати як «Domini canes» - пси господні; друга пов'язана з легендою про народження Домініка – за легендою, його мати, перед народження, у сні побачила сина в образі собаки з палаючим смолоскипом, що символізував вогонь та світло істини. Врешті назва прижилась, а собака зі смолоскипом стала одним зі символів ордену, який був таким офіційно затверджений Папою Гонорієм III, хоча до цього офіційним знаком був голуб з гілкою оливи [31, с. 29].

Набуваючи все більшої популярності та отримавши підтримку від єпископа Тулузького, Домінік у 1215 році зміг відкрити свій перший монастир не далеко від Тулузи, того ж року на Латеранському соборі він просив папу Інокентія III затвердити їх орден, але йому було відмовлено. Папа лише дав дозвіл їх діяльності і висловив підтримку їх роботі. Затвердження ордену відбулося вже наступного року Гонорієм III. Домініку було запропоновано обрати вже існуючий устав для ордену і він обрав устав Августина. Домінік вважав, що єресь виникає через недостатню обізнаність людей у християнському вченні, тому його вивчення та надання навчання іншим він вважав одним з найважливіших завдань ордену. В його першому монастирі у кожного ченця була своя келія для навчання. З початку свого заснування орден не був жебручим, ним він став вже з часом у 1220 році, коли Домінік оголосив про відмову ордену від власності, але це конфліктувало з завданням по просвітництву та наданні освіти прихожанам. Їм вдалося це поєднати завдяки тому, що монастирі використовували в основному для навчання та підготовки ченців-проповідників, які потім групами вирушали для проповіді в різних куточках світу. Відмова від обов'язковості фізичної праці і часті практики

обітниці мовчання допомагали повністю присвятити себе навчанню. Для навчання були розроблені свої програми, а саме навчання могло тривати до тринадцяти років. Важливу роль у системі освіти домініканців склав один з його членів Фома Аквінський, який у 1259 році розробив освітню програму для ордену [23, с. 72-74].

В 1217 році домініканці ще не оформили повністю навчання у своїх монастирях, тому Домінік відправив сім своїх учнів у Париж для вивчення богослов'я, а пізніше ще частина направились в Болонью, ці два міста стали основними центрами освіти для домініканців. У Парижі навчання проходило в монастирі святого Якоба, з часом там навчалось так багато домініканців, що у Франції їх почали називати якобітами. Так домініканці не лише самі займалися навчанням а й проникали у різні університети. Домінік, з його освітніми ідеями вивів навчання духовенства на новий рівень і саме знання він вважав найефективнішою зброєю у боротьбі із єрессю [31, с. 24-25].

З моменту переходу домініканців до числа жебручих орденів вони перейняли немало від францисканців, які на той момент ще були еталоном праведності й апостольського способу життя. Не відомо чи зустрічалися Домінік і Франциск, але на Латеранському соборі 1215 року, коли остаточно затвердили орден менших францисканців, Домінік був присутній, можливо тоді він захопився ідеєю жебручих орденів. Для домініканців також став важливий послух та обітниця цілібату, але ставлення до засновника ордену було дещо іншим, якщо Франциска вважався вчителем і братом, то Домініка вважали чимось ближче до батька чи лідера ордену [29].

Як і францисканці, орден проповідників займався також і місіонерством. Ще під час подорожей Домініка з єпископом Осми була можливість подорожі

до Половців для проповіді серед них, але тоді єпископу було відмовлено. Ідея про місіонерство з'явилась у Домініка ще у 1217 році, але розпочалося воно у 1221 році. Домініканців були відправленні до Скандинавії, півночі Польщі й Угорщини, а частину й до Русі, швидше за все також у Галицьке князівство, як і францисканці. Саме в цей час східна Європа потерпала від монгольської навали, і Домінік вважав, що місіонерська діяльність допоможе цим землям захистити християнську віру. Місіонери ходили по двоє, розміщалися у містах де ще не було делегацій ордену й самі по собі були як невеликі церкви для тієї місцевості де християнської церкви ще не було збудовано [31, с. 32-34].

Катари після хрестового походу проти них, хоч і були розгромлені, але не зникли й продовжували не тільки існувати, але й поширювати свою єресь серед населення. Жорстоке приборкання єресі не допомагало, тисячі убитих та сотні спалених єретиків не змогли змусити катарів повернутися у «лоно церкви». Крім того багато людей могли і не здогадуватись, що вони були єретиками, просто за відсутності іншої інформації або не вдавання в особливості вчення люди могли жити все життя за заповідями катарського вчення і не знати цього. Для виправлення цього Домініком було запропоновано створення особливого судилища для викорінення єресі. Так званий “Sanctum Officium” – святий трибунал, або інквізиція, був представлений членам ордену проповідників, Папою Інокентієм III. Таке завдання потребувало залучення великої кількості людей та фінансів, що не дуже підпадало під ідеї Домініка про апостольський спосіб життя його ордену. Центром інквізиції став замок в Нарбоні, який був подарований Домініканцям одним з представників місцевої знаті. Свою подальшу жорстокість щодо єретиків Домінік виправдовував тим, що у Біблії сам Бог подібним чином карав невірних і тим, що воля Господня перейшла до Папи римського, а від нього до домініканців. Інквізиції

дозволялося за допомогою катувань і тюрм допитувати не лише явних єретиків, а й тих католиків, що лише підозрювались в єресі. Місцеві єпископи та сеньйори мали підтримувати домініканців усіма можливими способами. Інквізиція отримала можливість засуджувати людей навіть без явних доказів, а якщо когось запідозрили в єресі вже після смерті, інквізитор мав право провести ексгумацію і після цього спалити труп [13, с. 94-99].

В Домініку поєдналися на перший погляд суперечливі одна одній ідеї: святість життя, відмова від власності, перевага сили слова і знання в проповіді поєдналися з жорстокою боротьбою з єрессю, постійним збільшенням кількості підвладних монастирів та залученням домініканців до багатьох церковних установ. Можливо, в якийсь момент життя його відношення до єресі змінилося, якщо під час альбігойських війн він не хотів приймати у них участь, то пізніше сам закликав хрестоносців мечем боротися з єрессю. За всім аскетизмом та бідністю, які були скоріше просто показовими або інструментами для справлення враження на тих же катарів, стояла церква зі всією можливою підтримкою для ордену. Орден почав швидко поширюватися, у 1224 з'явився їх храм у Римі, в квітні 1233 року папа Григорій IX об'явив інквізицію в провінціях Бордо, Бурж, Нарбон і Ош й довірив її домініканцям. Саме цю дату вважають остаточним зародженням інквізиції. В допомогу домініканцям була направлена й та частина францисканців, що відійшла від ідей Франциска [13, с. 102-110].

Домініка канонізували у 1234 році, після його смерті. Домініканці розпочали свою діяльність, як подібні до апостолів проповідники, але в результаті стали рушійною силою найжорстокішого явища в історію церкви – інквізиції. Та все ж свою проповідницьку та місіонерську діяльність вони не покинули, велика кількість домініканців продовжувала вести аскетичний спосіб

життя та вести мирні проповіді. Одним з найважливіших внесків домініканців є їх система навчання богослов'ю, яка в з часом поширилась на всю систему освіти. Саме виникнення ордену домініканців показало популярність ідеї жебручих орденів серед духовенства. Слідуючи прикладу францисканців орден проповідників розробив свою систему організації подібного ордену. Домініканці з часом стали одним з найпопулярніших та найвпливовіших орденів католицької церкви.

Висновки

Отже, проаналізувавши джерела та літературу, можна дійти таких висновків. Чернечі жебручі ордени відразу після свого виникнення зайняли свою нішу в церковній організації. Основна мета орденів францисканців та домініканців – проповідь серед людей, як прихожан католицької церкви, так і серед єретиків та язичників і саме в цей час у цьому виникла найбільша потреба, адже єресі виникали по усій Європі. Не просте становище церкви можна назвати одною з основних причин виникнення цих орденів. Вони прагнули виправити певні її проблеми та покращити думку людей про неї. В той же час церква перебувала на вершині своєї могутності, що дозволяло їй підтримувати ордени і контролювати багато процесів, що відбувалися у той час, в тому числі за допомогою цих орденів.

Утвердились ордени майже в один час – францисканців остаточно затвердили у 1215 році, а домініканців у 1216 році, та початок їх діяльності був до цього часу. Формування орденів та їх основних ідей відбувалось поступово, починаючи від невеликих груп з засновника та його учнів вони переростали у великі та впливові ордени, що контролювали велику частину монастирів, а члени ордену діяли в усьому християнському світі. Виникнення та подальша діяльність цих орденів мали великий вплив на історію Європи, хоч на перший погляд їх роль виглядає не такою суттєвою. Місіонерська діяльність та інквізиція відбулися, в основному, завдяки францисканцям та домініканцям, ці процеси мали великий вплив на ставлення людей до церкви та її подальше становище. Проповідництво, місіонерство та надання освіти мало позитивний вплив на відношення людей, деякі з ідей орденів мали місце пізніше, у епоху гуманізму. В той же час інквізиція, в якій брали участь представники обох орденів,

справляла на людей негативний вплив і певним чином закріпила сумніви певної групи людей у несправедливості та гріховності Римського престолу.

Францисканці розпочали свою діяльність з проповіді серед простих людей, домініканці – серед єретиків. Пізніше обидва ордени проповідували як серед католиків, так і серед єретиків та язичників. Важливою справою для обох орденів стала також освіта, в їх монастирях навчали богослов'ю, але для домініканців це було основою їх існування. Характерним для обох орденів було їх подальше уподібнення до звичайних орденів та відходження від жебракування після смерті їх засновників. На початку свого існування ордени характеризували дві крайності тогочасного християнства – францисканці привертали людей своєю любов'ю до містичного, аскетизму та вчення Євангелія, вони були найближчими до простих людей у своєму розумінні віри; домініканці були сильно зосереджені на богослов'ї, полеміці та захисту офіційного вчення, вони швидше були близькими до духовенства і саме до того, що повністю присвятило себе служінню саме церкві та офіційному канонічному вченню.

Орден домініканців виник незабаром після францисканців, а їх долі постійно пересікалися. В певний момент ці ордени можна було назвати суперниками, хоч в плані структури та організації вони були дуже схожі. Водночас вони могли співпрацювати і бути конкурентами в боротьбі за вплив у церкві. Члени обох орденів ставали кардиналами та папами, були визначними філософами та культурними діячами. Схожими були також їх засновники, вони були майже однолітками, обоє відмовились від м'яса, дотримувалися усіх постів та найбільше поважали саме Євангеліє, але в той же час були різними – Домінік з раннього віку вивчав мистецтво й теологію, а Франциск дійшов до пізнання

духовного шляхом довгих роздумів та життєвих негаразд. Так і можна охарактеризувати ці два жебручі ордени – однакові й різні одночасно.

Список джерел та літератури

Джерела

1. Орден францисканцев. Устав утвержденный булою, 1223
2. Орден францисканцев. Устав, не утвержденный буллою, 1221
3. Орден францисканцев. Устав, предназначенный эремиториям, 1218
4. Орден францисканцев. Фрагмент из Устава сестер св. Клары, 1212-1213
5. Святой Франциск Ассизский. Гимн брату Солнцу, 1225
6. Святой Франциск Ассизский. Записка, данная брату Льву, 1224
7. Святой Франциск Ассизский. Завещание, сделанное в старости, 1226
8. Святой Франциск Ассизский. Молитва о мире.
9. Святой Франциск Ассизский. Рассказ об истинной и совершенной радости, 1218-1221.
10. Святой Франциск Ассизский. Увещания, 1216-1221.
11. Цветочки святого Франциска Ассизского.
12. Lives of the Brethren of the Order of Preachers 1206—1259, переклад Баде Джеред 140 с.

Література

13. Будур Н. Повседневная Жизнь Инквизиции в Средние века. Санкт-Петербург. 2011. 384 с.
14. Гаусрат А. Средневековые реформаторы том второй. Издавництво Либроком. 2016, 328 с.
15. Герье В. Зодчие и подвижники «Божьего Царства» Часть II. Москва: Т-во "Печатня С.П. Яковлева", 1910. 695 с.
16. Герье В. Франциск Апостол нищеты и любви. Москва, "Печатня С.П. Яковлева". 1908. 346 с.

17. Ельчанов А. В. Житие святого Франциска Ассизского. Москва. 1906. 52 с.
18. Карсавин Л. П. Монашество в средние века. Москва 1992. 156 с.
19. Ковач С. Экспансия западного христианства: миссия доминиканцев среди половцев. История и культура Евразийской степи 2-й Сборник статей. Москва, 2005. 52-60 с.
20. Конради В. Книга о святом Франциске. Санкт-Петербург. 1912. 241 с
21. Котляревский В. А. Францисканский орден и римская курия в XIII и XIV веках. Москва 1901. с. 396.
22. Лакодер А. Життя Святого Домініка, переклад з французької С.А.А. 1915. 140 с.
23. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века. Санкт-Петербург, переклад А. Руткевича, 2003. 258 с.
24. Пименова Е. К. Франциск Ассизский. Его жизнь и общественная деятельность. Биографический очерк. Санкт-Петербург, 1896. 160 с.
25. Садченко В. Н. Францисканский Монашеский орден и его социально-религиозные функции. Ставрополь 2005. 32 с.
26. Селюк Е. В. Жизнь и учение Европейского мистика Франциска Ассизского, 2001. 6 с.
27. Честертон Г. К. Святой Франциск Ассизский, 2019. 216 с.
28. Шафф Ф. История христианской церкви. Том 5. Средневековое христианство. От Григория VII до Бонифация VIII. 1049-1294 г. по Р.Х ; Перевод: Рыбакова О. А. 2008. 574 с.
29. Danzas A., Etude sur les temps primitifs de l'ordre de St. Dominique. 1873. с. 428 [Электронный ресурс
[https://archive.org/stream/etudessurlestemp02danz/etudessurlestemp02danz_djvu.txt\(\)](https://archive.org/stream/etudessurlestemp02danz/etudessurlestemp02danz_djvu.txt) дата звернення 22.05. 2022]

30. Lacordaire H. Mémoire pour lenrétablissement en France de l'ordre des Frères Prêcheurs. 1839. с. 226
31. SaintDominic: The Grace of the Word 1987 p. [Электронный ресурс
https://books.google.td/books?id=i3VQV7YxIJcC&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_vpt_read#v=onepage&q&f=false (дата звернення 22.05.2022)]